

श्रीः
श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतः
मांसतत्त्वविवेकः।

अथ मांसभक्षणविधिप्रतिषेधौ व्याख्यास्यामः ।

तत्र मनुः—

मांसस्याऽतः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ।

यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामेव चात्यये ॥

प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।

जङ्गमं स्थावरं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥

चराणामन्नमचरा दष्टिूणां चाऽप्यदंष्टिूणः ।

अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरवः ॥

नात्ता दुष्यत्यदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।

धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽत्तार एव च ॥

यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः ।
 अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ॥
 क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।
 देवान् पितॄंश्चाऽर्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥
 नाद्यादविधिना मांसं त्रिधिज्ञोऽनापदि द्विजः ।
 जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः ॥
 नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।
 स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥
 असंस्कृतान् पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कथञ्चन ।
 मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥

अत इत्यनेन वर्णचतुष्टयसाधारण्येन मांसभक्षण-
 वर्जनप्रकरणमारभ्यत इत्युक्तम् । एवं मेधातिथिप्रभृ-
 तयोऽपि—

अतः शृणुध्वं मांसस्य विधिं भक्षणवर्जने ।

इति याज्ञवल्कीयेऽप्यतःशब्देऽमुमेवार्थं विज्ञाने-
 श्वरो व्याचरव्यौ । अप्रोक्षितस्यापि भक्षणाभ्यनुज्ञानार्थं
 'ब्राह्मणानां च काम्यया' इत्यादि । नियुक्तः श्राद्धादौ

निमन्त्रितः कृतस्वीकारः ‘प्राणानामेव चात्यये’ इति रोगादौ न भक्ष्याभावे । यदि मांसभक्षणमन्तरेण प्राणवियोगः संभाव्यते तदाऽवश्यं भुञ्जीतेत्यर्थः । ‘सर्वत एवाऽऽत्मानं गोपायति’ इति श्रुतिमूलकं चेदम् । अतः च देवाद्यर्चनमपि नापेक्षितमिति मेधातिथिः । अधिकं च तेनोक्तम्—‘न केवलमुत्पन्नस्य व्याधेर्निवृत्त्यर्थं किन्तु दुर्बलादीनां पुष्ट्यर्थं सर्वकालं मांसाशनं नियमत इष्यत इति । ‘प्राणस्यान्नम्’ इत्यादिश्लोकत्रयं ‘प्राणानामेव चात्यये’ इत्यस्याऽर्थवादः । ‘प्रोक्षितं भक्षयेत्’ इत्यस्याऽर्थवादो ‘यज्ञाय’ इत्यादि । अन्यथा लोभादिना ‘राक्षसो विधिः’ इति निन्दापि ततः स्तुतौ पर्यवसन्ना । क्रीत्वेति सूनाव्यतिरिक्तस्थले स्वयमुत्पादनं ब्राह्मणस्य याज्ञादिना, क्षत्रियस्य मृगयादिना । श्राद्धादौ निमन्त्रितस्याऽभोजने निन्दामाह ‘नियुक्त’ इति । पैठीनसिः—

श्राद्धे तु मांसमश्नीयात्तथा तिथिनिमित्तके ।

बृहस्पतिः—

रोगी नियुक्तो विधिना कृतं विप्रवृत्तस्तथा ।

मांसमद्याच्चतुर्द्वेषा परिसंख्या प्रदर्शिता ॥

अतोऽन्यथा तु योऽदनीयाद्विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावत्प्राप्नोति मारणम् ॥

हारीतः—

वृथा मांसमभक्ष्यं तु प्राश्य कृच्छ्रं चरेद् बुधः ।
काम्यया ब्राह्मणानां तु यथाकामं समश्नुयात् ॥

देवलः—

भक्षयन्नपि मांसानि शेषभोजी न लिप्यते ।
औषधार्थमशक्तौ वा नियोगाद्यज्ञकारणात् ॥

महाभारते—

प्रजानां हितकामेन त्वगस्त्येन महात्मना ।
आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो मृगाः ॥
इति प्रोक्षितत्वकथनं तत्कार्यकारित्वबोधनाय,
तेन तेषां भक्षणमविरुद्धमेव ॥

ननूक्तवचनानां साधारण्येऽपि अप्रोक्षितं ब्राह्मणेन
न भक्षणीयम् । तथा च मनुः—

असंस्कृतान् पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कथञ्चन ।
मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥

इति, मैवं पूर्वार्द्धस्य प्रोक्षितभक्षणस्तावकत्वात् ।
 'अनाहुतिर्वै जर्तिला' इत्यस्य पयोहोमस्तावकत्ववत् । अ-
 न्यथा श्राद्धेऽपि भक्षणानापत्तेः पूर्वोक्तविरोधः स्यात् ।

यथा मनुः—

पितॄणां मांसिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।
 तदामिषेण कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥
 तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या द्विजोत्तमाः ।
 यावन्तश्चैव यैश्चान्नैस्तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥

इत्युक्त्वा—

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु ।

इत्यादिना गुणफलार्थं मांसविशेषा अपि दर्शिताः ।
 एवं 'नियुक्तस्तु यथान्यायम्' इत्यपि स्मर्तव्यम् । कि-
 ञ्चैवं मत्स्यानां पक्षिणां च भक्षणं सिद्धमेव । पशवो-
 ऽप्यत्र गोऽव्यजाश्च, तेषामेव संस्कारप्रसक्तेः । अन्ये तु
 नियमाभिप्रायेणोक्तमनुवचनं योजयन्ति । तथा हि—
 शाश्वतं नित्यं वैदिकमित्यर्थः । आस्थित आश्रित इति

मेधातिथिव्याख्यानात् ‘अयज्ञीयं मांसं न भक्षणीयं मया’
इति नियमो येन कृतस्तत्परत्वं स्पष्टम् । तथा च यमः—

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं सकृद् ब्राह्मणकाम्यया ।

दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥

‘नियमे तु’ इति प्रोक्षितातिरिक्तपरं तद्भक्षणे या-
गानिष्पत्तेरित्याहुः । यच्चैकादशाध्याये सुरापानप्रायश्चि-
त्तप्रकरणे—

यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् ।

तद् ब्राह्मणेन नाऽत्तव्यं देवानामश्नता हविः ॥

इति मनुवचनं, तत्र पञ्चमाध्यायोक्तमांसनिन्दानु-
वादो दृष्टान्तार्थमुपन्यस्तः । ‘ब्राह्मणेन नात्तव्यम्’ इत्यत्र
ब्राह्मणपदमेकदेशानुवादमात्रम्, ‘एकं वृणीत’ इत्या-
दित्र । न वा सुराया अपीदं निषेधकम् ।

तस्माद् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ।

इति पूर्वमेव निषेधादतो निन्दामात्रपरमिदं वच-
नम् । न वाऽनया निषेधान्तरं कल्पयितुं युक्तमतिप्रस-

ज्ञात । तथा हि मांससामान्यं ब्राह्मणसामान्यस्य निषिध्यते तद्विशेषस्य वा । आद्ये प्रोक्षितमपि द्विवार्षिकादेरपि निषिध्यताम् । निषिध्यत एव, किन्तु प्रोक्षित-
भक्षणबोधकश्रुतिस्मृतिभ्यां बाध्यत इति चेत्तर्हि एकवा-
क्यतयाऽप्रोक्षितं न भक्षणीयमिति प्राप्तम् । तच्च—

असंस्कृतान् पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कथञ्चन ।

इत्युक्तमेवाऽधस्तात् । किञ्च द्विवार्षिकेऽपि प्रत्य-
वेद्यातृवचनान्तरात्तस्य बाध इति चेत् 'देवान् पितॄन्
समभ्यर्च्य' इत्यादिनाऽपि कथं न बाधः । तत् सामान्य-
वचनं क्षत्रियादिकमादाय चरितार्थं ब्राह्मणस्य निषेधकं
नाक्रामतीति चेत्तर्हि—

ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च ।

चरेद् गुरुः सुहृद्वापि प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यते ॥

अतो न्यूनतरस्याऽस्य नाऽपराधो न पातकम् ।

इत्यादिकमपि क्षत्रियादिपरं स्यात् । न चैवं सु-
राणाननिषेधोऽपि द्विवार्षिकादिब्राह्मणादेर्न स्यादिति वा-
च्यम्, इष्टापत्तेरिति कल्पतरुः ।

सुरायाननिषेधोऽयं जात्याश्रय इति स्थितिः ।

इति वचनात्तस्यापि निषेध इति भवदेवप्रभृतयः ।
तस्मात्सामान्यवचनमपि ब्राह्मणगोचरनिषेधमाक्रामतीति
‘देवान् पितृन्’ इत्यादावपि तुल्यम् । अन्यथा ‘देवान्
पितृन्’ इत्यादिकं क्षत्रियादिपरमपि न स्यात् । ‘अनुपा-
कृतमांसानि’ इति द्विजातित्वपुरस्कारेण मनुना निषेधात् ।
याज्ञवल्क्येन च द्विजातित्वपुरस्कारेण मत्स्यादीनां भ-
क्ष्यत्वोक्तेश्च विरोधो दुष्परिहारः स्यात् । अथाऽप्रोक्षित-
मांसं पञ्चवर्षाधिकब्राह्मणस्य निषिध्यत इति चेन्न, श्रा-
द्धेऽपि भक्षणानापत्तेः । न चैवमेवाऽस्त्विति वाच्यं, तस्य
विहितत्वात् । श्राद्धाङ्गप्रतिपत्तिपरं तद्वाक्यं न भोक्तु-
दोषं प्रतिप्रसोतुमीष्ट इति चेत्तर्हि ऋत्विजामपि प्रत्य-
वायापत्तेः । ऋत्विजां भक्षणविधायकेन ‘यजमानपञ्चमा
इडां भक्षयन्ति’ इत्यनेन इष्टसाधनत्वं बलवदनिष्ठाननुब-
न्धित्वं च बोधितमतो न दोष इति चेन्न, तेन हि
यजमानस्येष्टसाधनत्वं बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वं च बोध्यते
न तु ऋत्विजाम् । सत्यमेवं तथापि ‘असंस्कृतान् पशून्’

इति वचनमेवर्त्तिष्यां भोजनं प्रतिप्रसूतीति चेन्न,
यजमानभोजनपरत्वेनैवोपपत्तेः कल्पनान्तराऽनवकाशा-
त् । अन्यथा उदासीनोऽपि तदभुञ्जानो न प्रत्यवेयात् ।
किञ्च—

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नास्ति मानवः ।

इति न प्रतिपत्तिपरं प्रागेव तत्प्रतिपादनात् ।

केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्यैर्द्धिजोत्तमः ।

कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत् ॥

इत्यस्य तृतीयाध्याये श्राद्धप्रकरणे विधानात् त-
त्परत्वं वक्तुमपि युज्यते । ‘नियुक्तास्तु’ इति वचनं तु
पञ्चमाध्याये भक्ष्याऽभक्ष्यप्रकरणेऽभिहितम् । अत एव
कुल्लूकभट्टाः—‘श्राद्धे मधुपर्के च नियुक्तः सन् यो
न खादति स मृतः सन्नेकविंशतिजन्मानि पशुर्भवति’ ।
इदं च ‘यथाविधि नियुक्तस्तु’ इत्येतन्नियमातिक्रमफलक-
थनमिति व्याख्यातवन्तः । श्राद्धे निमन्त्रितो नियमतो
मांसं भक्षयेदभक्षणे ‘नियुक्तस्तु यथान्यायम्’ इति दोष-
श्रवणादिति मिताक्षरा । यदि च सामान्यत एव ब्राह्म-

णस्य मांसनिषेधः, 'असंस्कृतान् पशून्मन्त्रैः' इति प्रति-
 प्रसवादृत्विजां भक्षणमनुज्ञायत इत्युच्यते तदा यजमा-
 नस्य ब्राह्मणस्य भक्षणं न स्यात् । श्रुतिप्रासर्त्विग्भक्षणे
 दोषाभावानुवादेनैव स्मृतैः पर्यवसानात्, ज्योतिष्टोमादेः
 क्षत्रियादिकमादाय चरितार्थत्वात् । स्मृत्या कथं श्रुतिः
 सङ्कोच्येति चेत्तर्ह्यधीतवेदपतितस्याऽप्यधिकारः स्यात्
 स्मृत्यैव तस्य सर्वधर्मबहिष्कृतत्वोक्तेः । एवमष्टकादाव-
 पि ब्राह्मणस्य मांसं न स्यात् । किञ्च यदि 'असंस्कृ-
 तान् पशून्मन्त्रैः' इति प्रतिप्रसवादृत्विजां मांसभक्षणं,
 तदा कपिञ्जलादीनां भक्षणं न स्यात् प्रतिप्रसवाभावात् ।
 वस्तुतस्तु 'तद् ब्राह्मणेन नात्तव्यम्' इत्यत्र तत्पदेन मद्य-
 मेव परामृश्यते । तच्च त्रिविधसुराभिन्नं पानसादि त-
 न्निषेधे वचनस्य सार्थकत्वम्, अन्यथा सर्वेषां निषेधे
 तानि नात्तव्यानीत्युक्तं स्यात् । किञ्चिदंशे निषेधः
 किञ्चिदंशेऽनुवाद इति वैरूप्यं च वाक्यभेदश्च स्यात् ।
 न चाऽश्रूयमाणविशेषत्वात्तत्पदेन सर्वेषामेव परामर्शान्न
 वाक्यभेदः । अत एव—'दधि मधु धृतं पयो धाना
 उदकं तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यं हविः' इत्यत्र तत्प-

देन पूर्वोक्तसर्वपरामर्श इति वाच्यं, तत्र समासनिवि-
ष्टतत्पदस्य बहुवचनान्तत्वात् । कथमन्यथा न दक्षि-
णाधिकरणविरोधस्तत्र हि—‘गौश्च अश्वश्च अश्वतरश्च
गर्दभश्च अजाश्च अवयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च
तस्य द्वादशशतं दक्षिणा’ इत्यत्र तस्येत्येकवचनश्रुतेरजा-
दीनां निरासः । तथा च गवादीनां परामर्शस्तत्रापि
एकवचनान्तत्वान्न चतुर्णां परामर्शः । किन्त्वेकजाती-
यस्य तत्रापि मुख्यत्वात् गवां निर्देश इति तन्त्ररत्नम्,
तन्न स्यात्तत्रापि सर्वपरामर्शप्रसङ्गात् । न च तत्र महा-
भ्युदयहेतुत्वादेव गोर्ग्रहणमिति वाच्यम्, एकतरपरिग्र-
हनिष्टङ्कने हि त्रिनिगमिका सा युक्तिः । न चैकतर-
निष्टङ्कनमुक्तातिरिक्तप्रकारेण संभवति । किंच तत्र
गोरेव वाक्यार्थप्रवेशादश्वश्चेत्यादीन्यनन्वितान्येव ति-
ष्ठन्ति । अतस्तत्र ‘एतानि द्रव्याणि दक्षिणा’ इत्यध्या-
हारेण दक्षिणा इत्यस्याऽनुषङ्गेण वाऽन्वयः क्रियते ।
एतावदप्येकवचनान्ततत्पदानुरोधात् सहायते । प्रकृते तु
नाऽध्याहारादिकमप्यस्ति ‘यक्षरक्षःपिशाचान्नम्’ इत्यने-
नैव सर्वान्वयात् । तदेवमेकतरान्वये प्रसक्ते स्त्रीलि-

ङ्गतापस्याऽनुवादत्वापस्या च सुराया अपरामर्शे वक्ष्य-
माणयुक्त्या आसवस्यापि तथात्वे द्व्योरन्यतरपरामर्श-
प्रसक्तौ मांसनिषेधेऽनुवादत्वापस्या महादोषसाधनत्वात्
प्रथमोपस्थितत्वात् प्रकरणानुरोधाच्च मद्यमेव तत्पदेन
परामृश्यत इत्येव युक्तम् । न च तदिति हेतौ । तथा-
पि नात्तव्यमित्यस्य विशेष्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तयुक्त्या
मद्यस्यैव तथात्वात् ।

यत्तदाद्युपबन्धेन विधिशक्तिः प्रणश्यति ।

इति न्यायादर्थवादत्वापत्तेश्च । अत एव द्वितीयश्लोके—

अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं वाऽप्युदाहरेत् ।

अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ॥

इति मद्यं निन्द्यते । न चासव एव निषिध्यताम्,
आसवस्य सुराया एवाऽवस्थाविशेषस्योपादानं 'गोबली-
वर्द'न्यायेनेति मेधातिथिव्याख्यानात्तन्निषेधस्याऽवक्त-
व्यत्वात् । तथात्वे वा तदिति पदं विरुद्धयेत पुंलिङ्ग-
ङ्गत्वापत्तेः । सुरासवमिति च समाहारद्वन्द्वः । उक्त-

व्याख्यानाऽनादरे तत्पदमनर्थकमेवापद्यते । अत एव च ब्रह्मचारिणा मांसनिषेधे प्रोक्षिताद्यपीति व्याख्यातं मेधातिथिना । अजाद्यपीति विज्ञानेश्वरेण । अन्यथाऽधिकदोषार्थमिदमित्युक्तं स्यात् । ब्राह्मणस्य सामान्यत एव निषेधात् क्षत्रियब्रह्मचारिपरमिदमिति व्याख्यातं स्यात् । कथं वा मनुना ब्राह्मणमधिकृत्य मांसश्राद्धमुक्तम् । स्मृत्यन्तरेषु च सर्वस्मात् प्रकृतादन्नात् पिण्डदानमुक्तं पिण्डशेषप्रकाशनं चोक्तं तदपि विरुद्धयेत । भवदेवभट्टवाचस्पतिमिश्रादयस्तु 'यक्षरक्षःपिशाचान्नम्' इत्यत्र मांसपदमाममांसपरं तस्यैव पिशाचादिभक्ष्यत्वेन प्रसिद्धेरित्याहुः । कुल्लूकभट्टास्तु तत्र मांसपदं प्रतिषिद्धमांसपरमिति व्याचक्रुः । अन्ये तु तत्र द्विवार्षिकाद्यनुरोधेन ब्राह्मणपदसङ्कोचावश्यकत्वे यतिपरमेवाऽस्तु ।

न भक्ष्यं यतिना मांसं कदापि च मुमूर्षता ।

इति ब्रह्मपुराणात् । ब्रह्मचारिपरं वा, तस्यापि सर्वथा निषेधादित्याहुः । एवं भृत्यभरणावशिष्टमांसं भ-

क्षयमाह मनुः—

यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः ।

भृत्यानां चैव वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत् पुरा ॥

एतस्मादेव वचनाद्भृत्यभरणावशिष्टस्य विज्ञाने-
श्वरोऽपि दर्शितवान् । ब्राह्मणैरिति कण्ठरवेणैवोक्तम् ।

एवम्—

क्रीत्वा स्वयं वाऽप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।

देवान् पितंश्चाऽर्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥

इत्यत्र स्वयमुत्पाद्य ब्राह्मणो याज्ञया क्षत्रियो मृग-
याकर्मणेति द्वितीय इव वेधा मेधातिथिव्याचख्यौ ।
तेनाऽयज्ञेऽपि भक्षणं ब्राह्मणस्य तदनुमतमेव । तस्मात्
यज्ञे श्राद्धे मधुपर्के प्राणान्त्ये ब्राह्मणाज्ञायां च भोक्त-
व्यं तद्व्यतिरेकेणाऽपि भृत्यभरणावशिष्टं देवपित्रर्चना-
वशिष्टं च चतुर्णामपि वर्णानामविशेषेण भक्ष्यमेव,
'विवाहे पुनर्भोक्तव्यम्' इति वचनात् । प्रतिषेधाप्रवृत्ति-
र्विवाहे गम्यत इति मेधातिथिः । एवं—

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।

राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः ॥

इति मनुवचने सर्वशःपदाद्धव्यकव्याभ्यामन्यत्रा-
ऽपि आन्वाहिकभोजने प्रवृत्तिरनुज्ञायत इति मेधाति-
थिः । इदमपि ब्राह्मणादिसाधारणम् ।

भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधागोधाकच्छपशल्यकाः ।
शशश्च मत्स्येष्वपि हि सिंहतुण्डकरोहिताः ॥
तथा पाठीनराजीवसशल्काश्च द्विजातिभिः ।

इति याज्ञवल्क्येन द्विजातित्वपुरेस्कारेणाऽभिधाना-
नात् । अत्र खड्गमांसमपि मनुना दर्शितम्—

श्वाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वहः—

इति । ‘खड्गे तु विवदन्ते’ इति वसिष्ठस्मृतिः
श्राद्धं विनाऽभक्ष्यत्वबोधनाय श्राद्धे प्राशस्त्यप्रतिपादना-
दिति मिताक्षरा । इदं तु बोध्यम्—‘देवान् पितॄन्श्वाचर्यि-
त्वा’ इत्यनेन श्राद्धशेषस्याऽष्टकास्वष्टकावशिष्टस्य देवपू-
जावशिष्टस्य च भोजनमभ्यनुज्ञायते न तु श्राद्धशेष-

मात्रपरं, सङ्कोचे मानाभावात् । अत एव कौर्भे—

मत्स्यान् सशल्कान् भुञ्जीत मांसं रौरवमेव च ।

निवेद्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यदा ॥

इति देवादिपूजानन्तरं भक्ष्यत्वमुक्तम्, अन्यथा—

गव्यं कृसरूपानि पायसं मधुसर्पिषी ।

वृथामांसं च नाऽभ्नीयात् पितृदेवविवर्जितम् ॥

इति देव?पुराणात् घृतादीनामपि श्राद्धं विनाऽभक्ष्यत्वं स्यात् । देवपूजायां मांसदाने कल्पतरुकामधेनु-
पारिजातरत्नाकरादिलिखितवचनानि । यथा सूर्यपूजा-
यां भविष्यपुराणे—

भक्ष्यान्नपान्नमांसानि फलानि च निवेदयेत् ।

शिवपूजायां स्कान्दे—

अशेषफलदानेन यत्फलं परिकीर्तितम् ।

तत्फलं प्राप्नुयान्नित्यं सर्वं मांसनिवेदनात् ॥

चाराहे विष्णुवाक्यम्—

खड्गमांसं तथा छागं शाशं समुपयुज्यते ।

एतानि मे प्रियाणि स्युः प्रयोज्यानि वसुन्धरे ! ॥

कर्मण्यं रौरवं मांसं मायूरं कौक्कुटं तथा ।
 मायूरं तृणमयूरमव, कौक्कुटं वनकुक्कुटमवम्,
 इतरस्याऽभक्ष्यत्वादिति निबन्धकारः ।

लावकं वार्तिकं चैव प्रशस्तश्च कपिञ्जलः ।
 वेणुकः पार्श्वकश्चैव पितृणां प्रवरः प्रियः ॥
 पञ्चभूतकमांसं च जीवज्जीवस्य पक्षिणः ।
 सम्प्रदद्याच्च मैथ्यं च नीलपत्रं तथैव च ॥
 गिरिवर्त्तिकामेध्यं च कपोता वत्सपक्षिणः ।
 एते चाऽन्ये च बहवः शतशोऽथ सहस्रशः ॥
 शकुनेर्योनयः शस्ता ये मया परिकीर्तिताः ।

एवं याज्ञवल्कीयविनायकशान्तावम्बिकापूजायां 'म-
 त्स्यान् पक्कांस्तथैवाऽऽमान्' इति । दुर्गापूजायां का-
 लिकापुराणे—

अन्नानि चैव पानानि मांसानि च निवेदयेत् ।

भवदेवमट्टास्तु—अनिषिद्धमत्स्यमांसभक्षणे दोषा-
 भावात् प्रायश्चित्ताभाव एव । यानि च वृथा मांस-
 निन्दापराणि, यानि च प्रोक्षितदेवपित्रर्चनशेषभक्षणाभ्यनु-

ज्ञापराणि तानि पर्वाभिप्रायेणेति वदन्ति । युज्यते चैतत् ।
कथमन्यथा—

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
पर्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसङ्क्रान्तिरेव च ॥
स्त्रीतैलमांससंभोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान् ।
विष्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते ॥

इति विष्णुपुराणीयनिषेधो यागश्राद्धादावपि भो-
जनं नाक्रामति । अमावास्याऽष्टकादौ विशिष्य-
मांसविधानाच्च दांष इति चेत्तथापि 'प्रोक्षिते का गतिर्न-
वा,' 'अमावास्यायां श्राद्धकर्ता श्राद्धभोक्ता च मांसं
भुञ्जीत' इति वाक्यान्तरं कल्पयितुं युक्तम्, उक्तसामा-
न्यवचनैरेव निर्वाहात् । अन्यथा प्राणालये पर्वणि भो-
जनापत्तेरिति तेषामाशयं वर्णयन्ति । माधवाचार्यास्तु
हिंसां विनाऽनिषिद्धमांसभक्षणे न दोषं मन्यन्ते । तथा
चाहुः—'विशेषनिषेधबलात्तत्तन्मांसभक्षणे प्रत्यवायो ने-
तरत्रेत्यवगम्यते' । अत्र एवोक्तं मनुना—'न मांसभक्षणे

दोषः' इति । यत्तु तेनैवोक्तम्—

नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।

न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥

समुत्पत्तिं च मांसस्य वधबन्धौ च देहिनाम् ।

प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥

इति । यच्च याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ।

संमितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून् ॥

इति, तन्निषिद्धप्राणिहिंसापूर्वकमांसभक्षणविषयं, न

तु क्रयादिप्राप्तमांसभक्षणविषयम् । प्राणिवधनिन्दापूर्व-

कमेव मांसभक्षणनिषेधस्मरणात् । यच्च मनुनैवोक्तम्—

फलमूलाशनैर्मध्येर्मुन्यन्नानां च भक्षणैः ।

न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥

इति, तत्र मांसवर्जनस्य महाफलसाधनत्वं प्रो-

क्षणादिव्यतिरिक्तविषयम् । अत एवोक्तं तेनैव—

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणस्य च काम्यया ॥

यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामैव चात्यये ॥

इति । एतन्मते त्यक्तमांसस्य प्रतिप्रसररूपं 'प्रो-
क्षितं भक्षयेन्मांसम्' इत्यादि । न च 'नियमे च विव-
र्जयेत्' इति पूर्वलिखितयमवचनविरोध इति वाच्यं नि-
यमशब्दस्य व्रतवाचित्वात् । 'आमाषमामांसं बहुसर्पि-
ष्कं व्रतयति' इत्यादौ मांसं ब्राह्मणकामनादावपि न भोक्त-
व्यमित्यर्थस्य सुवचत्वात् । यच्च ब्रह्मपुराणे—

ब्राह्मणानुज्ञया भक्ष्यं त्यक्तं मांसं च रोगिभिः ।

मानापितृभ्यां संभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणा ॥

पुनः प्रशान्तरोगेण कर्तव्यमाधिकं व्रतम् ।

इति, तत्राऽधिकव्रतकरणं ब्रह्मचारिण एवेति ।
यच्च 'श्राद्धे मांसं तथा मधु' इति कलिवर्ज्येषु दर्शितम-
तः श्राद्धे मांसदानं भक्षणं च न कार्यमिति वदन्ति, त-
स्य भोजदेवकल्पतरुकामधेनुपारिजातरत्नाकरस्मृति-
मञ्जरीप्रभृतिषु प्राच्यदाक्षिणात्यप्राचीननिबन्धेषु अ-
लिखितस्य प्रामाण्ये देवार्चनशेषादिभोजनं पूर्वोक्तं
सर्वमन्विवादमेव । किञ्च मांसदानमत्र हिंसापूर्वकमेव व-
र्ज्यम् ।

वरातिथिपितृभ्यश्च पशुपाकरणक्रिया ।

इति आचारमाधवीयलिखितवचनानुसारात् । अन्यथा मांसदानाप्रसक्तेरुपाकरणनिषेधो व्यर्थ एव स्यात् । पित्रर्थमुपाकरणं तु कस्याञ्चिच्छाखायां प्रसिद्धम् । नव-
वरार्थमतिथ्यर्थं वोपकरणं न प्रसक्तं कथं प्रतिषिध्यता-
मिति वाच्यम् , वरातिथ्यर्थं पशुः पित्रर्थमुपाकरणक्रिये-
त्यर्थात् पशुशब्दाच्च प्रमावणीयः पशुर्वध्यते । 'गोपशुश्च
सुराग्रहः' इत्यादौ 'कौरव्याः पशवः' इत्यादौ च त-
थैव दर्शनात् । उपाकरणशब्दश्च मन्त्रवत् पशुर्हिंसा-
विशेषवाचीत्यत उपाकरणे पशुविशेषणमनर्थकमापद्यते ।
अपि च हिंसापूर्वकमांसदाननिषेधः स्पष्टमेव निष्ठाङ्कितो
बृहत्पराशरेण । यथा—

शौचं पात्रविशुद्धिश्च श्रद्धा च परमा यदि ।

अनन्ततृप्तिकृच्छ्राद्धेष्वेतत् खलु न चाऽऽमिषम् ॥

एतन्मुन्यन्नादि ।

यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसेन तर्पयेत् पितृन् ।

सोऽविद्धांश्चन्दनं दग्ध्वा कुर्यादङ्गारविक्रयम् ॥

क्षिप्त्वा पङ्के यथा किञ्चिद्दालः प्राप्तुं तदिच्छति ।

पतत्यज्ञानतः सोऽपि मांसेन श्राद्धकृत्तथा ॥

ननु प्रथमश्लोके 'न चामिषम्' इत्युपक्रमादन्ते-
ऽपि 'मांसेन श्राद्धकृत्' इत्युपसंहारात् मध्यस्थप्राणिवध-
निन्दापि मांसनिन्दापर्यवसन्नैवेति चेन्न, अनवबोधात् ।
प्रथमश्लोकेन हि मांसमनन्ततृप्तिकृन्न भवतीत्यर्थः स्पष्ट
एव । न चैतावता निषेध आयाति स्वल्पतृप्तिकराणाम-
पि दानस्य सर्वसिद्धत्वात् । यद्यपि खड्गमांसादेरनन्त-
तृप्तिजनकत्वमस्त्येव तथापि तद्विन्नमांसपरमिदं क-
लिपरं वा । इत्थं च 'प्राणिवधं कृत्वा' इत्युपक्रमात् ।
'मांसेन श्राद्धकृत्' इत्यपि प्राणिवधपूर्वमांसश्राद्धनि-
न्दापरमेवेत्युपक्रमवाक्यस्याऽसञ्ज्ञातविरोधितया बलव-
त्त्वात् । न च श्राद्धादौ हिंसाया न प्रसक्तिरिति वा-
च्यम् , 'अथैनामुत्सृप्य उत्तरस्यां दिशि नीत्वा

(१) अथैनामुदगुत्सृप्य संज्ञयन्ति, २५ प्राक्शिरसमुदकपर्दी
देवदेवत्ये, २६ दक्षिणाशिरसं प्रत्यकपर्दी पितृदेवत्ये, २७ इति
चन्द्रकान्तमहोदयसम्पादिते पुस्तके Dr. Knauerमहाशय-
सम्पादिते शर्मण्यदेशीयानुवादयुते च पुस्तके पाठः ।

संज्ञयन्ति' 'प्राक्शिरसमुत्तरपदीं देवदैवत्ये' 'दक्षिणशिरसं प्रत्यक्पदीं पितृदैवत्ये' इति गोभिलमूत्रे हिंसाया उक्तत्वात् । व्याख्यातं च तद्भट्टभाष्ये—'पितृनुदिश्य यत्कर्म तत्पितृदैवत्यं तस्मिन् पितृदैवत्ये, श्रोत्रियेऽभ्यागते श्राद्धं महोक्षेण महाजेन वा पयस्विन्या वा दद्यात्' इत्येवमादौ दक्षिणशिरसे दक्षिणशिरस्कां प्रत्यक्पदीं प्रत्यङ्मुखपदा संज्ञयन्तीत्यनुवर्तत इति ।

इत्थं च हिंसापूर्वकमांसदाननिषेधात् 'क्रीत्या स्वयं वाप्युत्पाद्य' इति मनूक्तप्रकारो न विरुद्धः । न च—

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥

इति मनुवचनात् क्रयोऽपि हिंसैवेति वाच्यं, भक्षणार्थक्रयस्यैव हिंसात्वात् । अन्यथा क्रीत्वेत्यादेर्निर्विषयत्वं स्यात् । याच्ञादिना लब्धश्चादिहते दोषाभावाच्च । यद्यपीदं सामान्यवचनं तथापि हिंसाविधायकबहुतरवचनविरोधादेतस्य कलिपरत्वमिति पृथ्वीच-

न्द्रोदयः । यच्च—

न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाऽद्याद्धर्मतत्त्ववित् ।

मुन्यन्नैः स्यात् परा प्रीतिर्यथा न पशुहिंसया ॥

इति भागवतवचनं, तज्ज्ञागवतपरम् । उक्तं हि-
मोक्षधर्मे नारायणीये—

धर्मज्ञानेन चैतेन सुप्रयुक्तेन कर्मणा ।

अहिंसाधर्मयुक्तेन प्रीयते हरिरीश्वरः ॥

इत्थं च नाऽद्यादित्यभोजनसङ्कल्पो विधीयते ।
'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्' इतिवत् । इत्थं च स्वयं भोजना-
भावाच्छ्राद्धशेषभोजनाभावाच्छ्राद्धेऽपि तेन मांसं न दे-
यमित्यर्थसिद्धम् । हिंसापूर्वकं न देयमिति वा, 'न तथा
पशुहिंसया' इति वाक्यशेषात्त्यक्तमांसपरं वा । अत एव
द्वितीयश्लोके—

नैतादृशः परो धर्मो नृणां सद्धर्ममिच्छताम् ।

न्यासो दण्डस्य भूतेषु मनोवाक्कायजस्य यः ॥

इति हिंसात्यागो दर्शितः । तस्मादुक्तकलिषड्य-

वचनं प्रमाणयतां मतेऽपि हिंसाव्यतिरेकेण श्राद्धेऽपि मांसदानमविरुद्धमेवेति सिद्धम् ।

ननु तथापि श्राद्धे मांसदानं न ब्राह्मणस्य । तथा हि—

मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः ।

मधु प्रधानं शूद्रस्य सर्वेषां चाऽविरोधि यत् ॥

इति पुलस्त्यवचनादिति चेन्न, अनेन मुन्यन्नादीनां प्राधान्यमात्रं बोध्यते न तु मुन्यन्नं ब्राह्मणस्यैव दातव्यमिति नियम्यते प्रधानपदानुषङ्गेऽत्रोपपत्तौ कल्पनान्तरानवकाशात् । न च पुलस्त्योक्ता व्यवस्था दर्शितेति विज्ञानेश्वरवचनविरोधोऽनवबोधात् । तथा हि—

खड्गामिषं महाशल्कं मधु मुन्यन्नमेव च ।

लोहामिषं महशकं मांसं वादर्घ्वाणस्य च ॥

यद्ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते ।

इति यदनन्तफलकत्वं पूर्वमुक्तं, तत्र मुन्यन्नं ब्राह्मणस्याऽनन्तफलकमिति क्रमेण व्यवस्थेत्यर्थः । अत एव मुन्यन्नं यक्षीवारादि श्राद्धयोग्यमुक्तं तद् ब्राह्मणस्य प्रधानं समग्रफलकमिति तेनैव व्याख्यातम् । अन्यथा

‘विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान्’ इत्युपक्रम्य—

तदाभिषेण कर्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ।

गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ॥

भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ।

उपनीय सर्वमेतत्—

इति मनुवचनविरोधः स्यात् । एवम्—

ततो मधुघृताक्तं तु उष्णमन्नं तिलान्वितम् ।

गृहीत्वा देवतीर्थेन प्रणवेनैव तत्पुनः ॥

एतद्वो अन्नमित्युक्त्वा विश्वेदेवांश्च संयजेत् ।

पितृभ्यश्च तथा दद्यादन्नमामन्त्रणेन तु ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनस्य समाधानं विज्ञानेश्वरे-
णापि दुःशकं स्यात् । इत्थम्—

अपि नः स कुले जायाद्यो न दद्यात् त्रयोदशीम् ।

पायसं मधुसर्पिभ्यां वर्षासु च मघासु च ॥

इति पितृणां प्रार्थनां विफलीकुर्वन्तो मन्दभाग्याः

शोचनीयाः । न हि शूद्रस्य पायसादिना श्राद्धे योग्यता-
ऽस्ति, आमेनैव तस्य नियमनात् । अत एव भवदेवलि-
खितच्छागलेष्ववचनम्—

वृथामांसं न भोक्तव्यमदत्त्वा श्राद्धकर्मणि ।

अदत्त्वा भक्षयन् विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

इति । अत्र मांसश्राद्धं शेषभक्षणं च ब्राह्मणस्या-
ऽनुज्ञातामिति ।

ननु मांसस्य कलिवर्ज्यतानभ्युपगमे श्राद्धे गोमां-
सविधायकवचनैर्निरङ्कुशैः कलावपि गोमांसं विधीय-
तामिति चेन्न,—

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलौ ।

गोत्रान्मातृसपिण्डाद्वा विवाहो गोवधस्तथा ॥

नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः ।

इति कल्पतरुधृतब्रह्मपुराणवचनेन कलौ गोव-
धस्य वर्जितत्वात् । क्रयादिप्राप्तगोमांसेन श्राद्धाकरणं
शिष्टविगानात् ।

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न हि ।

इति याज्ञवल्क्यवचनात् । अत एव गोमाहिषमांस-
श्राद्धादिकं तत्रोदाहृतं कल्पतरुकृता । न चेतरेमांस-
श्राद्धादिकमपि केषाञ्चिद्विगानादनादरणीयं स्यादिति वा-
च्यम् , केषाञ्चिदनाचरणेऽपि केषाञ्चिदाचारस्य सत्त्वात् ।
सदाचारस्तु मध्यदेशीयाचार एव । तथा च मनुः—

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥

इत्युपक्रम्य—

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते ॥

यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।

वर्णानां सान्तरालानां सदाचारः स उच्यते ॥

इत्याद्यभिहितवान् । ब्रह्मावर्तब्रह्मर्षिदेशमध्यदे-
शाऽऽर्यावर्तेषु मांसभक्षणाचार आजानिकोऽविगीतः प्रती-
यत एव । ये तु कलिवर्ज्यतया मांसश्राद्धे विवदन्ते

स्तेथान्यमहपातकनिष्कृतिरिति कलिवर्ज्यतयोक्तमपि
ब्रह्महत्यातत्संसर्गप्रायश्चित्तं धनलोभादुपदिशन्ति मातृ-
सपिण्डानयने च न विवदन्ते रागरोषदूषितचेतसो दे-
वानां प्रियास्ते केन शिक्षणीया इत्यलं मांसं विद्विष-
द्भिः सौगतमतानुसारिभिः सह श्रमेणेति ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीविद्यानिवासभट्टाचार्या-
त्मजविश्वनाथशर्मकृतो मांसतत्त्वविवेकः समाप्तः ।
